

Плоткина М., Землякова Е. Реализация коммуникативного динамизма в сложном предложении.

Статья посвящена исследованию сложного предложения как поля реализации коммуникативного динамизма. Показано также, что оно одновременно является плоскостью реализации функциональной перспективы.

Ключевые слова: сложное предложение, непосредственный релевантный ситуативный контекст, коммуникативный динамизм, дистрибутивное поле.

Plotkina M., Zemlyakova O. Communicative Dynamism in a Composite Sentence.

The article is devoted to investigation of composite sentence as the distributional field for realization of communicative dynamism. It is demonstrated that composite sentence is the plane for realization of functional sentence perspective.

Key words: composite sentence, immediate relevant situational context, communicative dynamism, distributional field.

Валентина Пономаренко, Анастасія Нестеренко
(Харків)

УДК 811.161.2'367.623

ПРЕФІКСАЛЬНІ ПРИКМЕТНИКИ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ КІЛЬКІСНОГО ВИЯВУ ОЗНАКИ: ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКИ

У статті з'ясовано особливості словотвірної семантики префіксальних прикметників безвідносного ступенювання. Префіксальні лексеми зі значенням кількісної градації ознаки є менш поширеними, ніж суфіксальні, проте відзначаються розмаїттям семантичних нюансів, оскільки можуть передавати не лише надмірний вияв ознаки, але й недостатній, а також узагалі втрачати градаційну семантику під впливом контексту.

Ключові слова: прикметники безвідносного ступенювання, препозиційні форманти, семантика надмірності та недостатності, запозичені афікси, субстантивація.

Якісні прикметники української мови мають властивість передавати ознаку, яка може виявлятися неоднаковою мірою, тобто бути надмірною або недостатньою порівняно з нормою. На основі такого протиставлення в мові виокремилась лексико-граматична категорія кількісної градації ознаки (або безвідносної міри якості), яка базується на виділенні збільшеного (надмірного: *величезний* – надзвичайно великий за розмірами, кількістю; *задовгий* – довший, ніж звичайно) та зменшеного (недостатнього: *жовтуватий* – не зовсім жовтий; *синявий* – трохи синій) виявів ознаки порівняно з нормою (нейтральним, або помірним ступенем) [6, с. 5]. До ад'єктивів безвідносної міри якості часто зараховують прикметники суб'єктивної оцінки, які, передаючи ставлення мовця до дійсності, можуть мати додаткове значення інтенсивності вияву ознаки (*тонісінький* – дуже тонкий, *сивенький* – досить сивий) [5, с. 70].

Категорія кількісної градації ознаки формується з якісних ад'єктивів, утворених за допомогою низки суфіксів (рідше префіксів) із градаційною та інколи емоційно-оцінною семантикою (*складний* – *складенький*, *складнюючий*, *складнуюватий*, *надскладний*; *товстий* – *товстенький*, *товстенний*, *товстезний*, *товстелезний*, *товстуватий*, *претовстий*). У деяких випадках кількісний вияв ознаки може виражатися синтаксично: аналітичним способом за допомогою приєднання до прикметника кількісно-означального прислівника (*трохи складний*, *дуже радий*, *занадто гордий*, *досить холодний*, *винятково обережний*) або займенників *такий*, *який* (*такий чудовий*, *який розумний*).

Префіксальне творення прикметників безвідносного ступенювання є менш поширеним, ніж суфіксація, хоча й відзначається продуктивністю. Мовознавці здебільшого наголошують на бідному семантичному навантаженні префіксальних лексем безвідносної міри якості й часто оминають питання семантичних нюансів значення градації в цих ад'єктивах. Крім того, традиційно вважається, що градаційні префікси можуть передавати лише збільшений вияв ознаки. Така позиція простежується, зокрема, у роботах за редакцією М. А. Жовтобрюха, І. К. Білодіда, К. Г. Городенської та ін. У «Граматичі української мови» О. К. Безпояско та К. Г. Городенської зазначається: «Зменшений кількісно якісний стан ознаки формують у складі похідних основ суфікси *-уват-, -ав-, -аст-...*» [1, с. 111]. Процес творення лексем із семантикою збільшеності ознаки, за словами авторів, «відбувається у сфері суфіксального та префіксального словотвору...» [1, с. 113]. Деякі лінгвісти, зокрема С. Є. Олійник, зауважують, що на семантику окремих префіксальних прикметників подекуди впливає контекст: «прикметникові утворення з префіксом *за-* можуть знаходитись то в лівокомпонентній, то в правокомпонентній частині [парадигматичного ряду] залежно від контексту» [6, с. 9]. На жаль, дослідниця не наводить контекстуальних прикладів такого функціонування, а, як і автори інших робіт, зосереджує увагу на вивченні особливостей парадигматичного ряду суфіксальних прикметників безвідносної міри якості. Отже, творення лексем зі значенням градації ознаки шляхом префіксації є актуальним питанням сучасного мовознавства.

З огляду на це *метою* статті є з'ясування особливостей словотвірної семантики префіксальних ад'єктивів кількісної градації ознаки.

Проаналізувавши наукову літературу, відзначаємо різні позиції мовознавців щодо зарахування окремих префіксів до таких, що беруть участь у творенні прикметників безвідносного ступенювання. Так, І. Р. Вихованець та К. Г. Городенська вказують на творення ад'єктивів кількісної градації ознаки за допомогою префіксів *не-, без-, а-, де-, ір-, ре-, анти-*, які «структурують словотвірну категорію протилежності: *гарний – негарний, мілітаризований – демілітаризований*» [3, с. 136]. На нашу думку, префікси зі значенням протилежності не передають кількісного вияву ознаки, а лише вказують на антонімічність лексичного значення двох зіставляваних слів, а тому їх не слід зараховувати до таких, що утворюють ад'єктиви безвідносного ступенювання.

Більшість науковців виділяє серед префіксів зі значенням збільшеного вияву ознаки як власне українські (*пре-, все-, над-, за-, пра-*), так і запозичені форманти (*гіпер-, супер-, архі-, ультра-, екстра-*). Аналіз фактичного матеріалу засвідчує, проте, що препозиційних формантів із цією семантикою набагато більше й вони мають значну кількість семантичних нюансів.

Префіксальні лексеми зі значенням *збільшеного вияву ознаки* є більш поширеними, ніж одиниці, які вказують на недостатність ад'єктивної характеристики; вони об'єднані спільним значенням кількісного вияву ознаки та мають додаткові значення, носіями яких є словотвірний афікс. У більшості досліджень немає, на жаль, чіткої семантичної класифікації префіксів на позначення надмірності ознаки. Науковці, хоча й указують на особливості значення цих формантів, роблять це непослідовно, лише побіжно торкаючись окремих семантичних аспектів препозиційних афіксів. Аналіз фактичного матеріалу дає змогу класифікувати префікси безвідносного ступенювання зі значенням збільшеного вияву ознаки:

- 1) ті, що мають семантику найвищого ступеня вияву ознаки в предметі;
- 2) ті, що вказують на збільшений вияв ознаки, але не найвищий;
- 3) ті, що передають додаткове значення великої давності.

Значення *найвищого ступеня вияву ознаки* в прикметниках можуть передавати питомі префікси *пре-, все-, над-* (*прекислий – дуже кислий; всемогутній – який має виняткову силу, владу; надскладний – надзвичайно складний*) та запозичені препозиційні афікси *гіпер-, супер-, архі-, ультра-, екстра-* (*архінеобхідний – дуже необхідний;*

*ультра*модний – надмодний; *супертвердий* – надзвичайно твердий; *гіперобережний* – надзвичайно обережний), які є синонімічними до наведених вище власне українських.

Префіксальні лексеми зі значенням найвищого ступеня вияву ознаки мають деякі особливості семантики. Одним із найменш продуктивних формантів цієї групи є префікс іншомовного походження *екстра-*, який функціонує лише у двох словах: *екстраординарний* та *екстравагантний*. Частіше замість лексеми *екстраординарний* уживається її український відповідник *надзвичайний*. Через це слово *екстраординарний* почало втрачати семантику збільшеності ознаки. Це відображено, зокрема, у тому, що словники по-різному тлумачать його значення. Так, одні джерела подають дефініцію «*надзвичайний, винятковий*», указуючи на наявність семантики збільшеності ознаки [7, с. 257], інші визначають цей прикметник як «*відмінний від звичайного*» [2, с. 342]. Як бачимо, згідно з таким тлумаченням семантика кількісного вияву ознаки в лексемі відсутня.

Прикметник *екстравагантний* має словникову дефініцію «*який привертає увагу своєю незвичайністю і не відповідає загальноприйнятим звичаям, нормі, моді*». Семантика збільшеного вияву ознаки в цій лексемі, на нашу думку, нейтралізується, а тому не можна однозначно зараховувати ад'єктив *екстравагантний* до прикметників безвідносного ступенювання.

Елемент *екстра* може вживатися в українській мові не тільки як префікс, але й як окрема лексема, що позначає «*найкращу, найвищу якість*», а також подекуди може входити до структури складених іменників (*екстра-клас* – *дуже висока майстерність, кваліфікація*). Реалізуючи свою семантику в іменниках, елемент *екстра* також указує на збільшений вияв ознаки.

Під час аналізу мовного матеріалу ми звернули увагу на те, що деякі префікси в певних словах уже почали втрачати значення надмірності ознаки. Це стосується насамперед запозиченого префікса *ультра-*, що вказує на збільшеність ознаки, поєднуючись із питомими українськими прикметниками (*ультрадовгий* – *надзвичайно довгий*), і втрачає семантику градації ознаки, коли входить до складу термінів (*ультрафіолетовий* – *стос. до ультрафіолету*, *ультразвуковий* – *який ґрунтується на застосуванні ультразвуку*).

По-різному реалізують семантику власне українські префікси *пре-*, *все-* і *над-*. Префікс *над-* є одним із найбільш продуктивних серед формантів із семантикою найвищого ступеня вияву ознаки. У більшості випадків він функціонує в спеціальних термінах (*надглибокий* – *спец. Який значно перевищує звичайну глибину (про свердловину)*; *наддалеки* – *спец. Який значно перевищує звичайний радіус дії чого-небудь*). У контексті прикметники з цим афіксом можуть утрачати семантику градації. Так, лексема *надприродний* як указує на найвищий ступінь вияву ознаки («*Який перевищує звичайну міру*»), так і не містить такої вказівки («*Якого не можна пояснити в природний спосіб*»). Ми зафіксували також поодинокі випадки передачі префіксом *над-* семантики зменшеного вияву ознаки в діеприкметниках, що вживаються в значенні прикметників (*надтріснутий* – *з невеликою, неглибокою тріщиною*).

Найменш продуктивним серед препозиційних формантів на позначення найвищого ступеня вияву ознаки є префікс *все-*. Найчастіше лексеми з цим афіксом, субстантивуючись, утрачають значення збільшеного вияву ознаки й набувають єдиного значення «*Бог*» (*всемогуций, Всевишній*).

Різне значення можуть мати й одиниці з префіксом *пре-*. Так, прикметник *пречистий* у словосполученнях *пречистий одяг, пречиста кімната* має семантику збільшеного вияву ознаки «*дуже чистий*». Але в поєднанні зі словами *діва, матір* ця лексема, субстантивуючись, набуває значення «*Богородиця*», утрачаючи градаційну семантику.

Фіксуємо також випадки одночасного існування префікса *пре-* та іншого форманта безвідносного ступенювання в одній лексемі (*предовжелезний* – *розм. Надзвичайно довгий; превисоченний* – *розм. Надзвичайно високий*). У таких словах префікс *пре-* виконує додаткову підсилювальну функцію. Деякі з цих одиниць можуть функціонувати також у складі редуплікованих одиниць: *довжелезний-предовжелезний, злющий-презлющий*.

Найвищий ступінь вияву ознаки може передавати й префікс **пан-**, що семантично дорівнює форманту **все-**. Препозиційний афікс **пан-** із градаційною семантикою є малопродуктивним і функціонує в лексемі **панафриканський** у значенні «що стосується всієї Африки, усіх африканських країн».

Серед прикметників на позначення збільшеного вияву ознаки виділяємо також лексеми із семантикою **ознаки, вираженої великою мірою, але не найвищою**. Ці ад'єктиви утворені за допомогою префікса **за-**, який показує, що вияв ознаки в предметі більший за звичайний (*завеликий* – *більший, ніж звичайно*; *задорогий* – *надто дорогий*). Деякі лексеми з префіксом **за-** є полісемантичними, указуючи на збільшений вияв ознаки в усіх значеннях. Так, прикметник *задовгий* може вказувати на розміри («довгий, ніж звичайно, потрібно») або на часові характеристики («який триває довше, ніж звичайно»). Іншим прикладом є ад'єктив *зазелений*, який має два значення, що вказують на збільшений вияв ознаки: 1. *Надто зелений* 2. *Дуже юний, недосвідчений*.

Префікс **за-**, на нашу думку, не єдиний афікс, що вказує на збільшений (але не найвищий) вияв ознаки. Як засвідчує фактичний матеріал, передавати зазначену семантику можуть препозиційні форманти **пере-** та **понад-**.

Префікс **пере-** на позначення збільшеного вияву ознаки вживається в основному в дієприкметниках, які зберігають семантику збільшеності внаслідок ад'єктивації: *пересолений* – *занадто насолений*; *надміру солоний від розчинених у ньому солей*; *пересмажений* – *дуже засмажений або зіпсований надмірним смаженням*; *перепечений* – *який довго пікся, смажився*; *перерослий* – *який виріс вище за інших або більше, ніж треба*.

Цікавими є випадки передачі кількості ознаки префіксом **понад-**, який утворює прикметники безвідносного ступенювання від відносних ад'єктивів (*понадтарифний* – *який перевищує тарифні розцінки*; *понадтиражний* – *який перевищує розмір запланованого тиражу видання*). Це нехарактерно для категорії кількісної градації в цілому, оскільки лексеми із семантикою вияву ознаки здебільшого утворюються від якісних ад'єктивів.

Аналіз мовного матеріалу засвідчує, що творення лексем із семантикою збільшеного вияву ознаки можливе також за допомогою префіксоїдів **полі-, багато-, вельми-, високо-, буйно-** та **макро-**. Мовознавці не вказують на такі семантико-словотвірні властивості згаданих формантів, хоча лексеми, до складу яких вони входять, є поширеними в українській мові, характеризуючи, зокрема, наукове та офіційно-ділове мовлення. Так, фіксуємо одиниці наукової термінології із префіксом **полі-** (*поліфункціональний* – *що виконує декілька, багато функцій*; *призначений для різних цілей*; *поліфонічний* – *багатозвучний, багатоголосий*; *полісемічний* – *стос. до полісемії; багатозначний*).

Серед ад'єктивів зі значенням збільшеності ознаки, утворених шляхом префіксації, виділяємо групу лексем із додатковою семантикою **великої давності**. Таких прикметників небагато, оскільки в їхньому творенні бере участь лише один малопродуктивний формант – префікс **пра-**: *прадавні* – *дуже давній*; *прастарий* – *дуже старий*. До цієї групи слів відносимо також прикметник *прадідовський*. Суфікс **-ськ-** указує на належність цієї лексеми до відносних ад'єктивів, хоча в контексті слово переходить до розряду присвійних, тобто не має семантики градації ознаки. Але ад'єктив *прадідовський* має й друге, маловживане значення: «дуже старий, старовинний». Уважаємо, що в цьому випадку носієм семантики збільшеності є саме префікс **пра-**, а лексема *прадідовський* може передавати градацію ознаки.

Деякі лінгвісти вважають, що у творенні ад'єктивів безвідносного ступенювання беруть участь і препозиційні форманти на позначення **зменшеного вияву ознаки**. Зокрема, Р. Гомонай стверджує, що виражати недостатність ознаки можуть префікси **при-** і **по-**. Дослідниця зауважує, що зазначені афікси були засобом указівки на зменшений вияв ознаки ще в праслов'янський період розвитку української мови, але поступово вийшли з ужитку. Сьогодні вони активно функціонують у діалектному мовленні, зокрема в гуцульських та бойківських говірках [4, с. 98–101]. На підтвердження слів дослідниці наведемо кілька прикладів уживання префікса **при-** на позначення зменшеного вияву ознаки, які ми

зафіксували під час аналізу фактичного матеріалу. Так, маємо ад'єктив *прибляклий* («Невиразного кольору») та характерне для західних говірок слово *прибілий* («З білим відтінком»). Ці лексеми свідчать про наявність префіксального творення (хоч і обмеженого) ад'єктивів із семантикою недостатнього вияву ознаки. Префікс *по-* фіксуємо в лексемі *постарий* («підстаркуватий, літній»), але вважаємо, що семантика зменшеності в ній відсутня. Зауважимо, що вживання згаданих афіксів часто властиве для окремих говірок, а тому не завжди підпорядковується семантичним та словотвірним закономірностям літературної мови.

Виділяємо й інші афікси на позначення зменшеного вияву ознаки. Зокрема, це префікси та префіксоїди *напів-, недо-, мало-, мікро-, гіпо-*. Фіксуємо кілька лексем (переважно це медичні терміни), у семантичній структурі яких присутнє значення зменшеного вияву ознаки, виражене префіксом *гіпо-* (*гіпотонічний, гіпотермічний*). Згадані лексеми утворені суфіксацією від іменників, у складі яких уже наявний цей афікс: *гіпотермія – гіпотермічний, гіпотонія – гіпотонічний*. Незважаючи на це, на нашу думку, саме префікс *гіпо-* є носієм семантики недостатнього вияву ознаки, а тому також зараховуємо ці прикметники до ад'єктивів безвідносного ступенювання.

Префіксоїд *мікро-* також функціонує переважно в ад'єктивах, утворених від іменників на позначення термінів (*мікрохірургія – мікрохірургічний, мікрокомп'ютер – мікрокомп'ютерний*), не вказуючи безпосередньо на недостатність вияву ознаки в похідному слові. Так, прикметник *мікрокомп'ютерний* позначає «який стосується мікрокомп'ютера», тоді як семантика кількості ознаки наявна у твірному іменникові *мікрокомп'ютер* («Мініатюрний комп'ютер, сконструйований на мікропроцесорах»). Цікавою є семантика лексеми *мікроскопічний*, основне значення якої вказує на збільшений вияв ознаки – «Дуже глибокий, проникливий». Проте в переносному значенні ад'єктив *мікроскопічний* передає зменшений вияв ознаки («Дуже малий, незначний за розміром»).

Таким чином, одним із способів творення ад'єктивів безвідносного ступенювання є префіксація. Лексеми на позначення надмірного вияву ознаки можуть утворюватися за допомогою власне українських та запозичених препозиційних формантів. Префікси, що беруть участь у творенні лексем із градаційним значенням, мають, крім основної семантики, ще й додаткову, указуючи на: 1) найвищий ступінь вияву ознаки (*пре-, все-, над-, гіпер-, супер-, архі-, ультра-, екстра-*), 2) збільшений вияв ознаки (*за-, пере-, понад-, полі-, багато-, вельми-, високо-, буйно-, макро-*), 3) велику давність (*пра-*). Фіксуємо також поодинокі лексеми, які передають зменшений вияв ознаки за допомогою префіксів *при-* і *гіпо-* та префіксоїдів *мікро-* і *мало-*. Часто велике значення при встановленні семантики префіксальних лексем безвідносного ступенювання має контекст, що впливає не лише на наявність семантичних відтінків зазначених ад'єктивів, а й на втрату ними семантики кількісного вияву ознаки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : Підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К., 1993. – 336 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпін' : Перун, 2005. – 1728 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : акад. граматики укр. мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К., 2004. – 400 с.
4. Гомонай Р. Префікси на позначення недостатнього ступеня прояву ознаки в історії української мови і їх сучасний статус / Руслана Гомонай // Українська мова. – 2009. – №1. – С. 97–103.
5. Марчук Л. М. Суфікс-градатор в українській літературній мові / Людмила Марчук // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Сер. : Філологія. – 2009. – Вип. 11. – С. 70–75.
6. Олійник С. Є. Парадигматика категорії безвідносної міри ознаки в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Олійник Світлана Євгенівна. – Дніпропетровськ, 2001. – 13 с.

7. Сучасний словник іншомовних слів. Близько 20 тис. слів і словосполучень / [О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.

Пономаренко В., Нестеренко А. Приставочные прилагательные со значением количественного проявления признака: особенности семантики.

В статье выяснены особенности словообразовательной семантики приставочных прилагательных безотносительной степени. Приставочные лексемы со значением количественной градации признака менее распространены, чем суффиксальные, однако отличаются разнообразием семантических нюансов, поскольку могут передавать не только чрезмерное проявление признака, но и недостаточное, а также вовсе теряют семантику градации под влиянием контекста.

Ключевые слова: прилагательные безотносительной степени, препозиционные форманты, семантика избыточности и недостаточности, заимствованные аффиксы, субстантивация.

Ponomarenko V., Nesterenko A. Prefixedd Adjectives with Meaning of Quantitative Gradation: Semantics Features.

Derivational semantics features of prefixal adjectives of irrelative grade have been found out in the article. Prefixal lexemes with the meaning of quantitive gradation of attribute are less widespread than suffixal ones, though they differ in the variety of semantic nuances as they are able to show not only the excessive content of attribute, but also the defective one as well as to completely lose the gradual semantics under the influence of context.

Key words: adjectives of irrelative grade, prepositional formants, excessive and defective semantics, borrowed affixes, substantivation.

Андрій Яворський
(Луцьк)

УДК 811.161.2'282.2(477.41/.42)

МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКИХ ГОВІРОК У ПОВІСТІ ВОЛОДИМИРА ДАНИЛЕНКА «СОНЕЧКО МОЄ, ЧОРНЕ Й ВОЛОХАТЕ»

У тексті повісті Володимира Даниленка «Сонечко моє, чорне й волохате» проаналізовано морфологічні особливості середньополіських говірок. Простежено специфіку формотворення іменників, прикметників, дієслів, відмінності у відмінюванні займенників, а також в оформленні прислівників і службових слів. З'ясовано специфіку використання письменником елементів середньополіських говірок та функції діалектизмів у повісті.

Ключові слова: діалект, середньополіський діалект, діалектизм, словозміна, закінчення, архаїзм, інновація, граматична аналогія.

Повістю «Сонечко моє, чорне й волохате» Володимир Даниленко засвідчив тяжіння художньої прози «до освоєння нових лінгвістичних зон, не заялжених від частого вживання» [3]. Одна з таких зон – Полісся, діалект якого, за визначенням самого письменника, «свіжий, на ньому ще тремтить реліктова роса, не потолочена ногами» [3]. У зв'язку з цим В. Даниленко відтворив колоритну середньополіську говірку в мовленні однієї героїні своєї повісті – баби Павці з віддаленого села на Овруччині.

Мета дослідження – простежити морфологічні особливості середньополіських говірок у повісті В. Даниленка «Сонечко моє, чорне й волохате». Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань: а) визначити корпус використаних В. Даниленком діалектних явищ морфологічного рівня; б) систематизувати засвідчені в тексті середньополіські елементи і прокоментувати їх із погляду походження; в) простежити специфіку використання письменником елементів середньополіської говірки; г) з'ясувати функції діалектизмів у повісті.

Щоб максимально точно відтворити колорит середньополіської говірки, В. Даниленко використовує чимало діалектних явищ морфологічного рівня.